

Кримінально-виконавче право

УДК 343.8

Автухов Костянтин Анатолійович

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

Автухов Константин Анатольевич

*кандидат юридических наук, доцент кафедры
криминологии и уголовно-исполнительного права
Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого*

Avtukhov Konstantin

*Candidate of Law, Associate Professor of the
Department of Criminology and Criminal Executive Law
Yaroslav Mudryi National Law University*

Артёмов Костянтин Юрійович

*студент
Інституту прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Артёмов Константин Юрьевич

*студент
Института прокуратуры и уголовной юстиции
Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого*

Artomov Kostiantyn

*Student of the
Institute of Prosecution and Criminal Justice
Yaroslav Mudryi National Law University*

**РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ ПОКАРАННЯ НА
ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ ТА НІМЕЧЧИНИ
РЕАЛИЗАЦИЯ ПРИНЦИПА ИНДИВИДУАЛЬНОСТИ НАКАЗАНИЯ
НА ПРИМЕРЕ УКРАИНЫ И ГЕРМАНИИ
REALIZATION OF PRINCIPLE INDIVIDUAL PUNISHMENT ON
EXAMPLE OF UKRAINE AND GERMANY**

Анотація. У статті розглянуто особливості застосування принципу індивідуальності покарання на прикладі Німеччини, здійснено порівняння підходів до індивідуалізації покарання в Україні та Німеччині. В результаті порівняння сформульовано тезу, що в Україні індивідуалізація покарання більшою мірою виявляється у застосуванні окремого виду покарання, згідно законодавства, до особи, що вчинила певне діяння виходячи із особливостей самого діяння, а не керуючись характерними рисами самої особи, що вчинила злочин. Подібний формат обмежує можливість визначення виду покарання, що буде спрямоване на досягнення мети покарання – виправлення саме цієї конкретної особи, що вчинила протиправне діяння. В свою чергу система кримінальної юстиції Німеччини як найкраще втілює у життя вище зазначену ідею. Таким чином, у цій статті зроблено висновок про необхідність нормативного закріплення і створення спеціальних комісій при в'язницях-розподільниках, на прикладі Німеччини, які будуть займатися оцінкою, психологічним дослідженням і складанням індивідуального плану виправлення засудженої особи, з урахуванням її психофізичних особливостей, перед їх безпосереднім поміщенням до місць виконання покарань. На відміну від вітчизняного методу, при якому особа спочатку поміщається до місця відбування покарання, а вже потім у процесі відбування покарання щодо неї складається план ресоціалізації, що є не зовсім правильним, адже до злочинця можуть застосовуватися заходи спрямовані на виправлення які

частково або зовсім не відповідають особливостям особи злочинця. Також на це може вплинути обстановка у якій опиняється правопорушник внаслідок виконання покарання, через те що вона значною мірою змінює характер особи, що в свою чергу ускладнює процес ресоціалізації.

У статті висвітлено особливості та відмінності соціально-психологічних служб при установах виконання кримінальних покарань, визначено їх суттєві відмінності, недоліки та шляхи до вдосконалення.

Також значною мірою у статті досліджено тлумачення поняття «індивідуалізації покарань» з огляду праць відомих науковців та результатів власних досліджень.

Ключові слова: принцип індивідуальності, програма ресоціалізації, застосування покарання.

Анотація. В статье рассмотрены особенности применения принципа индивидуальности наказания на примере Германии, произведено сравнение подходов к индивидуализации наказания в Украине и Германии. В результате сравнения сформулирован тезис, что в Украине индивидуализация наказания в большей степени проявляется в применении отдельного вида наказания, согласно законодательству, к лицу, совершившему определенное деяние исходя из особенностей самого деяния, а не руководствуясь характерными признаками лица, совершившего преступление. Подобный формат ограничивает возможность определения вида наказания, которое будет направлено на достижение цели наказания - исправление именно этой конкретной личности, совершившей противоправное действие. В свою очередь, система уголовной юстиции Германии наилучше воплощает в жизнь вышеобозначенную идею. Таким образом, в этой статье сделан вывод о необходимости нормативного закрепления и создания специальных

комиссий при тюрьмах-распределителях, на примере Германии, которые будут заниматься оценкой, психологическим исследованием и составлением индивидуального плана исправления осужденного, с учетом его психофизических особенностей, перед непосредственным направлением в места исполнения наказаний. В отличие от отечественного метода, при котором лицо сначала помещается в места отбывания наказания, а уже потом в процессе отбывания наказания составляется план ресоциализации, что является не совсем правильным, ведь к преступнику могут применяться меры, направленные на исправление, которые частично или совсем не соответствуют особенностям личности преступника. Также на это может повлиять обстановка, в которой оказывается правонарушитель в результате исполнения наказания, потому как она в значительной степени изменяет характер человека, что в свою очередь затрудняет процесс ресоциализации.

В статье освещены особенности и различия социально-психологических служб при учреждениях исполнения уголовных наказаний, определены их существенные различия, недостатки и пути к совершенствованию.

Также в значительной степени в статье исследовано толкование понятия «индивидуализации наказаний» ввиду работ известных ученых и результатов собственных исследований.

Ключевые слова: *принцип индивидуальности, программа ресоциализации, применение наказания.*

Summary. *The article deals with peculiarities of application of the principle of individuality of punishment on the example of Germany, comparison of approaches to individualization of punishment in Ukraine and Germany. The essence of such a comparison is that in Ukraine the individualization of*

punishment is more manifested in the application of the correct punishment, according to the law, to the person who committed a certain act based on the peculiarities of the act itself, rather than being guided by the characteristics of the person who committed the crime. Which to a certain extent eliminates the possibility of determining the type of punishment that will be aimed at achieving the main purpose of punishment - the correction of this particular person who committed the wrongful act. Namely, the criminal justice system of Germany best embodies the above opinion. Thus, this article concludes the need for regulatory fixing and the establishment of special commissions for prison distributors, on the example of Germany, which will be engaged in the evaluation, psychological research and drawing up of an individual plan of correction of the convicted person, taking into account his psychophysical features, to placement directly to places of punishment unlike the domestic method, in which a person is first placed in the place of punishment and then in the process of serving a sentence tion on her re-socialization of the plan that is not quite correct, because the offender can apply measures aimed at correcting partly or not at all correspond to features offender. It can also be affected by the situation in which the offender is found to be punished because it significantly changes the character of the person, which in turn complicates the process of re-socialization.

The article highlights the peculiarities and differences of social and psychological services in institutions of execution of criminal penalties, identifies their significant differences, shortcomings and ways to improve.

The article also explores the interpretation of the concept of "punishment individualization" in view of the works of famous scientists and the results of our own research.

Key words: *individualization principle, resocialization program, application of punishment.*

Постановка проблеми. Беручи до уваги те, що Україна обрала курс на європейську інтеграцію, метою якої є наближення нашого законодавства до законодавства країн Європейського Союзу, то для пришвидшення цих процесів буде доречним проведення різного роду порівнянь, як нормативно-правових актів так і функціонуючих систем європейського типу із нашими актами та системами для визначення плюсів, певних недоліків, формування проблематики і визначення шляхів вдосконалення.

Головною метою кримінального покарання є виправлення злочинця, тобто застосування до нього заходів спрямованих певною мірою на знищення тих обставин, які призвели до вчинення злочину. Для досягнення цієї мети із великої кількості засобів необхідно обрати саме ті, які якнайкраще підійдуть до конкретної особи злочинця.

Тож для вибору правильних методів є необхідним детальне вивчення особи злочинця для складання плану виправлення, який підійде саме до даної особи. І складання такого плану повинне відбуватися до поміщення особи до місця безпосереднього відбування покарання, через те що в цих умовах особа може зазнати змін, що суттєво вплинуть на точність плану заходів виправлення.

Невирішені раніше проблеми. Відсутність наукових праць, в яких достатньою мірою висвітлено індивідуалізацію покарання саме до особи, а не процес індивідуалізації покарання через кваліфікацію злочинного діяння відповідно до норм законодавства.

Постановка завдання. Мета. У цій статті спробуємо внести свій посильний вклад у інтеграційні процеси в області законодавства, зробивши деякі порівняння у сфері виконання кримінальних покарань, окресливши певні напрямки до вдосконалення вітчизняних систем та провівши дослідження соціально-психологічної служби України та Німеччини через

призму втілення у реальність принципу індивідуалізації кримінального покарання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття принципу індивідуалізації покарання, його сутність, значення та застосування при винесенні вироку, досліджували такі науковці: А.Х. Степанюк [4], О.І. Ющик [6], В.Н. Орлов [12], М.А. Андреев, В.М. Морозов [7], О.Ш. Чомахашвілі, І.М. Микитась [13], І.С. Яковець [14], та інші.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з тієї обставини, що кримінальне законодавство не називає поняття «індивідуалізації покарань», у науковому світі не має одностайної думки з приводу значення цього поняття.

А.С. Горелік, вважає, що «індивідуалізація покарання» це не що інше як характеристика діяння, у якому міститься особистість особи, що вчинила таке діяння». Карпец І.І. вбачав цей принцип у такому руслі: «Індивідуалізацією покарання називається визначення судом конкретної міри покарання особі, винній в вчиненні того або іншого злочину, здійснюване на основі закону й правосвідомості суддів, виходячи зі ступеня суспільної небезпеки діяння й особи, що його вчинила» [5, с. 203; 6, с. 3].

Тобто, якщо сприйняти узагальнену думку усіх авторів, то вона більшою мірою тяжіє до характеристики індивідуалізації як принципу обрання конкретного покарання до конкретного діяння.

Можна погодитись із думкою І.І. Митрофанова, який зазначає, що «...Покарання завжди має суто індивідуальний характер, тобто застосовується конкретно до особи, яка визнана винною у вчиненні злочину, і не поширюється на інших осіб, не причетних до його вчинення...» [8, с. 2]. На наш погляд, доцільніше ще додати, що сенс індивідуалізації слід сприймати як сукупність конкретних заходів що застосовуються до конкретної особи. Також О.І. Ющик погоджується із

висновком В.З. Роговина в тому, «...що неминуча соціальна диференціація не є антитезою рівності...» [5, с. 4], тобто ще раз підтверджуючи необхідність індивідуального покарання винної особи.

Адже, відповідно до ст. 1 КВК України, мета кримінального покарання здійснюється шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень [1], тому вважаємо, що доцільніше сприймати «індивідуалізацію» не як відповідність діяння статті, а як спеціальні, індивідуальні заходи, що застосовуються до конкретної особи, спрямовані на виправлення саме цієї особи з урахуванням її фізичного та психоемоційного стану. Ось чому для виправлення злочинця, необхідно застосовувати індивідуальний підхід до кожного, обирати не загальні прийоми «для всіх», а ті, які допоможуть саме цій особі.

Соціально-психологічна робота у виправних установах поводитьсь на трьох рівнях:

1. Під час направлення злочинця до установи;
2. Під час самого процесу відбування покарання;
3. Під час підготовки засудженої особи до повернення у соціум.

Розробка індивідуальних «планів виправлення» доручено відділенню соціально-психологічної служби, яка є елементом організаційної структури установи виконання покарань, на яку, відповідно до Наказу Міністерства юстиції від 04.11.2013 № 2300/5, про затвердження Положення «Про відділення соціально-психологічної служби», покладено завдання щодо безпосереднього забезпечення оптимальних умов відбування покарання та проведення із засудженими, соціально-виховної роботи для досягнення мети їх виправлення і ресоціалізації [2]. І ось тут, якщо порівнювати із подібним утворенням у Німеччині, є суттєві відмінності, які ми і спробуємо навести.

Федеральний закон Німеччини встановив перед установами виконання кримінальних покарань головним завданням саме виправлення, змістом якого є така організація виконання покарання, після якої у засудженої особи формується правильне і шанобливе ставлення до законів і підвищується рівень правосвідомості взагалі [3] для того, щоб після звільнення від відбування покарання, особа змогла жити в суспільстві не порушуючи законів.

Доктор Тіль Ціммерман у своїй статті *Das neue Recht der Sicherungsverwahrung* (Нове право запобіжного затримання) пише, що «...Не пізніше, ніж на початку терміну тримання під вартою, має бути проведено комплексне і наукове медичне обстеження, відповідне лікування, яке повинно завершитися планом виконання. Зокрема, в терапевтичній області всі можливості повинні бути вичерпані, якщо це необхідно, за допомогою індивідуально розробленої пропозиції терапії...» [10, с. 167].

Щодо процесу виправлення в установах Німеччини, то О.М. Ежова у своїй роботі зазначає, що акцент робиться на соціальній роботі, спрямованій на вирішення зовнішніх причин рецидиву злочинів. Соціальна допомога полягає в наданні цілеспрямованої допомоги особам, які мають проблеми з житлом, освітою, роботою, залежністю [11, с. 2].

За досвідом Німеччини, сам процес відбування покарання здійснюється на основі спеціального плану реабілітаційної роботи, що повинен містити такі заходи:

- Переведення до установи соціальної терапії; направлення у відділення проживання та групу з реабілітаційної роботи;
- Заходи щодо професійної підготовки або підвищення кваліфікації;
- Пом'якшення режиму відбування покарання та необхідні заходи з підготовки до звільнення [9, с. 7].

З цією метою у місті Хаген створено спеціальну Gefängnis Verteilung, в'язницю-розподільник, яка за сумісництвом є діагностичним центром. Після того, як вирок набирає законну силу, обвинувачений спочатку направляється саме туди [7, с. 10].

У цій в'язниці діє комісія яка складається з експертів з кадрових питань, вчених психологів, соціологів, педагогів та юристів, які протягом 6 тижнів проводять діагностику кожного засудженого з метою відповіді на питання: «які заходи з ресоціалізації та виховання є найбільш доцільні для нього?» Після такої діагностики складається звіт рекомендацій з виховної роботи засудженого з урахуванням усіх особливостей фізичного, психічного, емоційного стану, вад та напрямів по їх усуненню [7, с. 10]. На основі цього зводу обирається і установа виконання покарань, куди і направляється особа.

Німецькі законодавці на цьому не зупинились – робота з виправлення та адаптації засудженої особи не припиняється навіть після виконання покарання, про що свідчить принцип превентивного затримання.

Взагалі систему пенітенціарних установ Німеччини складають: відкриті установи; закриті установи, де засуджених тримають під озброєною охороною; установи, призначені для використання заходів виправлення і безпеки: соціально-терапевтичні установи, установи для тримання рецидивістів після відбування ними строку покарання, психіатричні лікувальні установи, установи для засуджених жінок; установи для неповнолітніх правопорушників; установи попереднього ув'язнення [13, с. 4].

Відповідно ст. 66 Кримінального Кодексу Німеччини (Strafgesetzbuch), передбачена можливість поміщення у превентивне ув'язнення (Unterbringung in der Sicherungsverwahrung), яке за своєю сутністю являє собою обмеження волі особи вже після відбуття основного

виду покарання.[3] На практиці це означає, що найбільш небезпечні злочинці після відбуття строку покарання знаходяться у спеціальних центрах, де до них застосовуються додаткові заходи спрямовані на реабілітацію та адаптацію злочинця до подальшого життя у соціумі. Це може бути як лікування від різного роду залежностей, захворювань, соціальна чи психологічна допомога.

Як зазначає М.А. Андреев та В.М. Морозов, що у Німеччині в'язниці за загальним правилом, виконують також функції центрів певних галузей: приміром, одна в'язниця, крім всього, є центром з професійної освіти, інша - центром психотерапії, і т.д. [7]. Тобто, за результатами оцінки комісії визначається, що конкретній особі необхідно для виправлення- : певний вид терапії, медична допомога, чи просто можливість отримати якусь професію і після відбуття покарання заробляти нею, а не злочинами.

На відміну від Німецької системи розподілу, вітчизняна здійснює розподіл на основі того, наскільки вони небезпечні, який злочин вони вчинили та стану здоров'я. Тобто без ґрунтового дослідження саме схильностей та свідомості, у якій найчастіше і містяться першопричини вчинення злочинів.

А також, якщо вітчизняні соціально-психологічні служби є структурним підрозділом при установах виконання покарань, то у Німеччині – це окрема установа, де «план виправлення» складається самого початку, до поміщення особи до виправних установ, що дає чіткий та стабільний орієнтир щодо заходів виправлення, на відміну від вітчизняного підходу, де такий план створюється безпосередньо вже під час поміщення особи до виправних установ для відбування покарання і такий план не є стабільним, внаслідок значного впливу на нього самих умов установ виконання покарань і заходів, які можливо є неправильними, такими що не підходять цій особі або недостатньо ефективними.

Актуальність змін щодо порядку індивідуалізації виконання кримінального покарання пов'язано також з останньою ініціативою Міністерства юстиції України створити в кожній області універсальну установу виконання покарань, в якій відбуватимуть покарання різні категорії засуджених. В цих умовах, вкрай доцільним було б запозичення Німецького досвіду ґрунтовної діагностики потреб засуджених на початку відбування ними покарання. Видається, що вітчизняний строк для діагностики, що здійснюється у дільниці карантину, діагностики та розподілу – 14 діб, є вкрай малим для проведення ґрунтовного вивчення.

Висновки з даного дослідження. Індивідуальність покарання означає застосування заходів спрямованих на виправлення до конкретної особи, а не тільки кримінальну кваліфікацію щодо окремо вчиненого діяння. Необхідність введення подібного методу яскраво представлений прикладом Німецької системи – яка довела на практиці свою дієвість та ефективність, через дуже низький рівень повторності злочинів, що підтверджується відповідними статистичними даними, хоча є і деякі мінуси: значні витрати щодо транспортування засуджених до розподільників, а потім до місць відбування покарання. Сам принцип превентивного затримання є предметом спорів, через застосування його вже після відбуття покарання.

Також стосовно часу, з моменту вироку і до направлення до відбування покарання знаходиться значний період, протягом якого спеціальна комісія проводить дослідження особи злочинця, термін якого хоча і зараховується до загального строку, але, все ж таки, дещо відтерміновує виконання. З іншого боку – це скоріше плюс ніж мінус, адже чим точніше визначені завдання і шляхи для їх виконання, тим швидше і правильніше буде проведена робота з виправлення.

Соціально-психологічна робота у виправних установах здійснюється за планами виправлення, які складаються декількома психологами на

основі загального та ґрунтового дослідження особистості злочинця, його біографії, оточення, умов життя та обставин скоєння злочину.

Такі плани включають в себе визначення напрямків та цілей терапії, аналіз ресоціалізаційних заходів, рекомендації співробітникам установ виконання покарань для роботи із засудженим.

Після складання плану він детально узгоджується з самим засудженим шляхом обговорення і разом із його зауваженнями та рекомендаціями – остаточно затверджується.

Такий демократизм та відкритість, крім іншого, передбачає глибоку повагу до особи злочинця та додатковий стимул для проведення до позитивних змін не тільки діями установи виконання покарань, а й і силами самого злочинця.

Література

1. Кримінально-виконавчий Кодекс України: редакція від 16.01.2020 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України.
2. Про затвердження Положення «Про відділення соціально-психологічної служби» : Наказ Міністерства юстиції України від 4 листопада 2013 р. № 2300/5 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України.
3. Strafgesetzbuch (StGB) – Кримінальний Кодекс Німеччини в редакції офіційної публікації Шостого закону про реформу кримінального права від 13 листопада 1998 року з наступними доповненнями. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/>
4. Степанюк А.Х. Ефективність діяльності державної кримінально-виконавчої служби України: наук.-практ. посіб. / А.Х. Степанюк, О.С. Четвериков, І.С. Яковець. Харків: Кроссрууд, 2009.
5. Карпец И.И. Уголовное право и этика. М. 1981.

6. Ющик О. І. Індивідуалізація покарання як кримінально-правовий принцип / О. І. Ющик // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2014. Вип. 27. С. 3-4.
7. Андреев Н.А., Морозов В.М., Ковалев О.Г., Дебольский М.Г., Морозов А.М. Ресоциализация осужденных в пенитенциарных учреждениях ФРГ (социально-психологический аспект) /Андреев Н.А. // Учеб. пособие. М.: «Права человека», 2001. 182 с. С. 10.
8. Митрофанов І.І. Механізми реалізації кримінальної відповідальності/ Митрофанов І.І. // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2013. № 5. С. 2.
9. К.А. Автухов І. С. Яковець Питання боротьби зі злочинністю /зб. наук. пр. // ред кол. : В. І. Брисов та ін. Х. : 2015. Вип. 30. С. 7.
10. Das neue Recht der Sicherungsverwahrung (ohne JGG) Von Dr. Till Zimmermann, Passau. P.168, 2013. С. 167. URL: <https://www.hrr-strafrecht.de/hrr/archiv/13-05/index.php?sz=8#167>
11. Ежова О.Н. зарубешный опыт организации процесса ресоциализации осужденных к лишению свободы / Ежова О.Н. // Юридический весник том 4 №2 2018 год. С. 2.
12. Орлов В.Н. Уголовное наказание: понятие, цели, система, объекты и субъекты. М., 2011.
13. Чомахашвілі О.Ш., Микитась І.М. Зарубіжний досвід діяльності системи виконання покарань/ Чомахашвілі О.Ш., Микитась І.М. // Вісник Академії адвокатури України 134 число 3(22). 2011.
14. Яковець І.С. Поняття та види класифікації засуджених до позбавлення волі / І.С. Яковець // Право і Безпека. 2004. Т.3. № 4.

References

1. Crimainalno-vikonavchiy Codex Ukraine (redakcia vid 16.01.2020)

2. Nakaz MINYSTU vid 04.11.2013 № 2300/5, pro zatverdghennya Pologennya Pro viddilennya sicialno-psiholohichnoy slujby.
3. Strafgesetzbuch (StGB) – Criminalniy Codex Nimechiny v redakcii 6 Zakony pro reform criminalnogo prava vid 13.09.1998 r z nastupnime dopovnennyami. Regim dostupy <https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/>.
4. Stepanuk A.H. Efektivnost diyalnosti dergavnoyi criminalno-vikonavchoy slogby Ukraine: nauk.-prakt.posibnik./A.H. Stepanuk, O.S. Chetverikov, I.C. Yakovec. Harkiv: Crossoyrd, 2009.
5. Karpec I.I. Ugolovnoe pravo i etica. M. 1981.
6. Yushchik O. Í. Índividualízatsíya pokarannya yak kriminal'no-pravovyy printsip / O. Í. Yushchik // Naukoviy vísnik Uzhgorods'kogo natsíonal'nogo uníversitetu. Seríya: Pravo. 2014. Vip. 27. S. 3-4.
7. Andreyev N.A., Morozov V.M., Kovalev O.G., Debol'skiy M.G., Morozov A.M. Resotsializatsiya osuzhdennykh v penitentsiarnykh uchrezhdeniyakh FRG (sotsial'no-psikhologicheskiy aspekt) / Andreyev N.A. // Ucheb. posobiye. M.: «Prava cheloveka», 2001. 182 s. S. 10.
8. Mitrofanov I.I. Mekhanizm realizatsíi krimínal'noí vídpovídál'no-sti / Mitrofanov I.I. // Naukoviy vísnik Mízhnarodnogo gumanítar-nouíversitetu. Ser.: Yurisprudentsíya. 2013. № 5. S. 2.
9. K.A. Avtukhov Í. S. Yakovets' Pitannya borot'bi zí zlochinnístyu / zb. nauk. pr. // red kol. : V. Í. Brisov ta ín. KH. : 2015. Vip. 30. S. 7.
10. Das neue Recht der Sicherungsverwahrung (ohne JGG) Fon doktor Till' Tsimmermann, Passau. S.168, 2013. S. 167. URL: <https://www.hrr-strafrecht.de/hrr/archiv/13-05/index.php?sz=8#167>
11. Yezhova O.N. Zarubezhnyy opyt organizatsii protsessa obvineniya v lishenii svobody / Yuridicheskiy vesnik tom 4 №2 2018 god. S. 2.
12. Orlov V.N. Ugolovnoye nakazaniye: ponyatiye, tseli, sistema, ob"yekty i sub"yekty. M. 2011.

13. Chomakhashvili O.S.H., Mikitas' I.M. Zarubezhnyy sovet po sistemam kontrolya i nadzora / Chomakhashvilly O.S.H., Mikitas' I.M. // Visnik Akademii advokatov Ukrainy 134 chislo 3 (22) 2011.
14. Yakovets I.S. Ponyatie I vidy klassifikatsii osuzhdennykh k lisheniyu svobody / I.S. Yakovets // Pravo I Bezopasnost. 2004. T.3. № 4.